

KORÁN

PÁLFALVI ETELKA

Korán szavunk jelentését az Értelmező Szótár a következőkben adja meg:

1. a kora reggeli órákban; 2. (más időhatározóval kapcsolatban, nyomósítva gyak.: jó ~) a szóban forgó időszak kezdetéhez közel; 3. vmely cselekvés v. állapot folyamatának a kezdetén vagy valamivel előtte; 4. a szokott, várt, átlagos, ill. a kellő, szükséges időpontnál előbb; 5. ~ van: a) még nem jött el a szóban forgó cselekvés, történés, állapotváltozás ideje; b) a szóban forgó v. odaértett napszaknak még az elején vagyunk; c) kora reggel van.

A további 5 alak fokozott, ill. ragozott, jelentésben újat nem ad, ezért felsorolása mellőzhető.

1. *Korán* szavunk önállóan, a fenti (általában: 'frűh' értelmezéssel az irodalmi nyelvben igen későn jelent meg — először a XVIII. század közepén, Faludi Ferenc szóhasználatában fordul elő.

„Sokaknak még tart életekben, de már oda vagyon minden vigasztalásoknak eszköze, merthogy a továbbra valót *korán* elvesztegették” (Udvari Ember, 454);

„Neander egy nyári napon *korán* reggel kísértála friseb égre” (Nemes Urfi, 332).

A *korán* előfordul a fentebb idézett két munkán kívül a Nemes Emberben, a Nemes Asszonyban, az Udvari Emberben, a Szent Emberben, a Téli Éjszakákban, stb., végig kíséri Faludit — akit a nyelvújítás egyik előfutárának is nevezhetünk — egész prózaírói és költői munkásságán (1748–1778).

Faludi önálló irodalmi alkotásain ill. fordításain kívül *közmondásgyűjteményében* is megtalálható a szó, még hozzá az irodalmi művekben is használatos 'frűh' jelentéssel: „Korán későn orcájára kerül.” (Inkább szólásnak, mint közmondásnak látszik, jelentése nem világos — mai közmondásaink között nem szerepel, de BALLAGINÁL előfordul ugyanebben az alakban (1850); DUGONICS Példabeszédeiben kissé bővebb változatban: „A rossznak korán-későn fejére kerül.)

Ezzel talán Faludi szóhasználatának forrására találtunk. Faludi sok tájszót használ műveiben, nyelvújító, szókincs bővítő munkájában a leggazdagabb forrásból, a népnyelvből merített. „Faludi, hogy a magyar nyelvnek egész minéműségét igazán és voltaképpen kitanulhassa... el szokott volt ő a köznéphez, sőt még a tselédekhez is járogatni s velek beszélgetve... igaz és

egyenes magyar emberséggel értekezni" — írja Batsányi János (idézi KASZTNER GÉZA: Budenz-album 174). Faludi után — igen elterjedt munkái hatására — általánossá válik a szó használata íróink nyelvében 'früh' jelentéssel. Megtaláljuk pl. Márton J. Képes Könyvében, a Hasznos Mulatságokban, stb.

2. Maga a *korán* szó azonban már Faludi előtt is ismeretes szótárirodalmunkban — MA.; PP.; PPB.-nál is előfordul. Jelentése azonban eltér Faludi használatától: 'tempestive, zu rechter Zeit' értelmű. (Érdekes, hogy amikor az irodalmi szóhasználatban a *korán* már kizárólag 'früh' jelentésű, szótárirodalmunk megőrzi a 'tempestive' jelentést: az Eder-féle 1801-es kiadás értelmezése 'tempestive, zu rechter Zeit, bequemlich'. Az 1833-ban Pressburgban kiadott Schul-Wörterbuch *koránjának* is 'zeitlich' felel meg.)

3. Adataink azt mutatják, hogy irodalmunkban a 'früh' jelentést megelőzte az 'in tempore, tempestive, zu rechter Zeit' jelentés. Nézzük meg, hogy az 'in tempore, zu rechter Zeit' jelentést milyen szóval, kifejezéssel jelöli irodalmunk a kódexek korától a XVIII. századig!

Írott emlékeink közül először a Müncheneri Kódexben találkozunk az 'in tempore' fordításával. „Kit alaitag ol' hü zolganac es ol' ildomofnac, kit o vra zergzet o hazi emberin, hog aggon azocnac etket o *ideie koran*” MK. 60, Máté 24:45. A Vulgata megfelelő latin szövege így hangzik: Quis, putas, est fidelis servus et prudens, quem constituit dominus suus super familiam suam, ut det illis cibum *in tempore*?” — A Müncheneri Kódexben többször megtalálható még az *ideje korán* 'in tempore' jelentésben, pl. a gonosz szőlőművesekről szóló példázatban, amely Máté, Márk és Lukács evangéliumában is olvasható. Idézzük Márkot: „... es *ideie koran* ereztette zolgaiait a vincelerechez hog vennenec a vincelerecitol a *zolonec gimolleben*” MK. 95, Márk 12:2. (Et misit ad agricolas *in tempore* servum, ut ab agricolis acciperet de fructu vineae”; ugyanilyen *ideie koran* — 'temporibus suis, in tempore') megfelelést találunk a MK. 54. (Máté 21:41) és a MK. 156. (Lukács 14:17; 20:10) stb. lapján.

A Virginia Kódexben (XVI. sz.) ezt a kifejezést találjuk: „... nem inatkoztam, misere nem kwltem, zološmarà *ideyen koran* nem vygyaztam” (10); „Zološmaymat, hala adasokat, igazan, *ideyen koran* istenek meg nem attam” (3).

A XVIII. század közepétől a XIX. század végéig igen sok adatot találhatunk az *ideje korán* — *idején korán*-nak 'in tempore, zu rechter Zeit' jelentésben való előfordulására. Bibliafordításainkban (Káldi, Károli) más kifejezésekkel (az ő idejében, mikoron annak ideje vagyon, stb.) váltakozva találunk adatokat az *ideje-korán*-ra: Káldi: „... hog azoknak eledelt adgyon *ideje-korán* (Máté 24:45); Károli: „... Es *ideje-korán* el-küldé szolgáját a mivešekhez (Lukács 20:10).

Számos példát találunk Faludinál is. A következő adat iskoladramájából, a Constantinus Porphyrogenitus-ból való: „Jóbb lesz *idején korán* előbbi szándékomat más szándékkal felcserélnem.” Egy későbbi, 1800-as adat: „Ha *idején korán* kihuzatnak, a külső levegőn ismét előbbeni állapotjukra visszatérnek” (Nyulás F.: Radna vidéki borvizek II. 71.). 1847-ből való a következő Kossuth idézet: „A nemesség... befolyását... fentarthatja... egy föltétel alatt... hog *idején korán* le tudjon (a) szabadalmakról mondani” (Kossuth Eml. I. 63).

Az *ideje korán*ra a Nagyszótár anyagában a legkésőbbi adat (ebben a jelentésben) 1883-ból való: „Pedig ha a gazdasszony *idején-korán* utána nem néz, hogy kacsát, libát befogjanak, jól tartsanak, ...” (Győri V. Nót. Kata 40). (Szótárainkban megtalálható az *idején-korán* és az *ideje-korán* is: először Verancsics Faustus Dictionárium-ában találunk az *Idein Koran*-ra 'tempestive' értelmezéssel, azután a PP. (1708) közöl *idejekorán* 'tempestive, in tempore' és *ideinkorán* 'tempestive, opportune' adatot is. Baróti Szabó Kisded Szótára egész szinonima-sort közöl az idő ~ üdő címszó alatt: Jókor időnn, jókoronn, ideinn, koránn, jó időben. Ideje-(ideinn) koránn.)

4. A 'zu rechter Zeit' jelentés mellett az *idejekorán* ~ *idején korán* 1763 és 1900 között 'sehr früh' jelentéssel is előfordul. Lássunk néhány adatot erre az eredeti jelentéstől meglehetősen eltérő szóhasználatra.

A legkorábbi adat a Nagyszótár anyagából 1763-ból való: „... *idején korán* el-végzik életeket (a kisdedek)” (Lamindus) 1774-ből: Semmiféle baromnak nem hasznos, ha *idein korán* és a Napnak fel-költe előtt ... a legelesre ki-hajtattnak” (Oktatás a Juh-nevelésről). 1788–89: „... majd el-lódítlak ám az ajtóból, hogy nem alkalmatlankodsz itt illy *idein korán*” (Magyar Museum, I. 163). 1816: „... így szüli magának (az ember) állati világára nézve a betegséget és *ideje-korán* való halált” (Fáy András: Próbátétel). Jókai is használta ilyen értelemben az *idejekorán*-t: „... a lógós még csak harmadfű csikó, melyet barbar fősvenység *idejekorán* szekér elé fogott” (A régi jó táblabírák, 8); „Bélteky ... nem teheti, mert *idejekorán* tudatná Ilonkával a végrendelet történetét ..., ami ... az ő ... végczélját hozná hamis világításba, sőt meglehet, hogy végképp el is ütné tőle” (Szerelem bolondjai, 235).

Érdekes ez a szóhasználat Ambrus Zoltánnál: (Irén elsieti a dolgát ... Tudja, hogy sietnie kell, s a türelmetlenség lázában *idejekorán* süti el az öreg ágyut” (Gyanú, 25).

Elvéve még ma is előfordul az *idejekorán* 'korán, früh' jelentéssel, azonban ezt már tévedésnek érezzük: „Az író nem *idejekorán*, hanem idő előtt hunyt el” (Nyr. 85:177; RUZSICZKY ÉVA: Egy év a telefon mellett).

5. A *korán* és az *ideje korán* jelentésének bemutatása után nézzük meg a kifejezések szerkezetét is!

Időrendben először az *ideje korán* (MK.: *ideie koran*) fordul elő. A kifejezés birtokos szerkezet: *ide-je kor-á-n*. Az *idő* fn. 1. sz. 3. sz.-ű birtokos személyraggal van ellátva (a személyrag a szerkezeten kívül levő birtokosra utal); a *kor* fn.-en szintén birtokos személyragot találunk (az *idő* fn.-re utal), s a birtokos személyragos alakhoz járul az -n határozó rag. A szerkezetben a *kor* fn. még világos jelentésű, tartalmas elem. (Hogy mennyire önálló jelentésű a szerkezet birtokszava, arra a legjobb bizonyíték a kifejezésnek a VirgK.-ben előforduló változata: *idején korán*.) A birtokos szerkezet mellérendelő összetétellé válik (sőt SIMONYI szerint: ikerszová — NyF, 11.): *idején, korán*. A két, jelentésében rokon szó alakilag is párhuzamossá válik (párhuzamos toldalékot mutat) — érvényesül az alaki elemek analógiája. Háttérbe szorul a kettő közötti birtokviszony, s a szerkezet második tagja (*korán*) teljes egészében átveszi az első tag (*idején*: 'idejében') jelentését, és ezzel az önálló jelentéssel — kiválva a szerkezetből — alakilag is önállósodik. A birtokviszony elhomályosodásával a birtokos személyrag (-á-) funkciója eltűnik. A szó alaki változása, jelentésváltozása szófajváltással is jár — a birtokos személyragos és határozóragos névszóból határozószó válik. Ez a határozószó (mely alaki füg-

getlenségén kívül a szerkezet másik tagjának: az idején-nek jelentését is magával hozta) jelenik meg a PP., a PPB.-ben és az 1833-as pressburgi Schul-Wörterbuchban.

6. Láttuk, hogy az analógia játszott nagy szerepet a *korán* önállósodásában — a 'zu rechter Zeit' > 'früh' jelentésváltozásban szintén ez volt a döntő. Tudjuk, hogy a szó „jelentésénél fogva... a nyelvi rendszerben... sok-sok asszociációs szállal kapcsolódik az azonos vagy rokon, illetőleg az ellentétes, stb. jelentésű fogalom megnevezőjéhez” (MMNYR. I, 123–124). — Ilyen asszociációs szál kapcsolja össze a határozószavakat is. Pl. a helyhatározószóknál ilyen asszociatív pár: *itt—ott, erre—arra* stb. — az időhatározószóknál: *ekkor—akkor*; és időfogalmat jelölő főneveknél: *reggel—este, tél—tavasz—nyár—ősz* stb. — ebbe az asszociatív rendszerbe illesztette bele a nyelvérzék a *korán*-t a *későn* párjaul. (Ebben segíthetett a fonetikai veláris-palatális korreláció is.) Maga a *késő*, *későn* már első kódexeinkben is szerepel; eleinte a határozóragos határozói igenév volta, sőt az alapige jelentése világos, később elhomályosodik a szó szerkezete, s önálló határozószóvá lesz.

Az előbbieken rámutattam arra, hogy irodalmunkban Faludinál fordul elő a *korán* először 'früh' jelentéssel — idézhetünk tőle olyan példát, amelyben egymás mellett találjuk a két időhatározót: „*Korán* kél, *későn* megy nyugodni, meghányja elméjét munkához fog...” (BE). Faludi közmondásaiból ilyen példát idézhetünk (Korán későn orcájára kerül); s Kresznerics Közmondásaiból szintén előkerül a *koránt* és a *későnt* összekapcsoló példa: „A jó gazda *korán* kél, *későn* fekszik (II:53).

A 'früh' jelentésű *korán*, melynek ragos névszó volta elhomályosult, alkalmilag jelző is lehet: „... mint kellessék *korán* reggeltől fogva setét estvélig tölteni az isten-áldotta napot” (Fal.NA); és jelentéstartalmánál fogva leggyakrabban a nap legkorábbi részéhez, a reggelhez csatlakozik.

Megjegyezhető, hogy a *korán* 'früh' jelentésének kialakulása előtt a reggel korai szakaszának megjelölésére az *igen reggel, jó reggel* kifejezések szolgáltak: „es *igen holval* felkelven elmene pusztá helre” (MK. 73); „enmagam akarok it ez eyel meg maradnom, es *igen regel* iw hozzam” (VirgK. 63). — Jóval későbbi adatot is idézhetünk: „Mindennap *jó reggel* ezen repültök el szőlodogálván, darvaim!” (Balassi: Darvaknak szól; OM I. 95). —

A jó nyomósító szerepben később is megtalálható az *idején korán*-nal, később a pusztá *korán*-nal összekapcsolva: „Mínthogy holnapi napon *jó idején korán* által szándékozván a Tiszán menni, Tokajba szándékozunk menni...” (Emericus Thököly, 1683. — Tört. Tár 1889, I. 21.) A *jó korán—jókorán* gyakran előfordul Faludinál (jelentése: 'früh'), szinte minden művében megtaláljuk. 1748-ból való a következő adat: „... mikor irámlík, *jó korán* hátra hagyja a legsebesebb szeleket is” (NA). Egy későbbi adat (1778): „Alkalmaztasd *jó korán* hozzá, oktasd minden képes jóra” (BE).

Faludi „verses költeményeiből” is idézhetünk: „Téhenhusa, káposztája | *Jókorán* a tűznél áll” (Szakácsének). Ezek az adatok azért is érdekesek, mert arra engednek következtetni, hogy a *későn*-nel való összekapcsolás mellett az ilyen nyomatékosító szerepű melléknévvel alakult szerkezetek jelentésbesugárzása is alakíthatta a *korán* 'früh' értelmét.

A *korán* szerkezetének elhomályosulása után az *-n* határozórag elhagyásával egy *kora* alakot vonnak el, mely a *korán—későn* analógiájára a *késő* (je-

lentésbeli ellentét-párja) lesz: „Nem *kora*, nem *késő* beköszönt huszonnegyedik esztendőd” (Fal.: TÉ).

A szófajhatárok dinamikusságát mutatja, hogy a határozószóvá alakult *korán* főnévi és melléknévi szerepet is kaphat: fn.: „Időt hagyunk rá, én a végrehajtást Holnap *koránig* elhalasztom” (Kaz. G. Tartuffe ford., 115). — „A *korán* egy édes hajnal pólyáit bontogatja” (Vandza: A busongó Ámor 96, idézi: Simonyi NyF. 11); — mn.: „Mit vesztett a Hazai Literatura Csokonai-nak *korán* halála által, kevés ember érzi inkább nálamnál” (Kultsár: Hazai Tud. 254). „Ide gyűjtöm ... a *korán* kikircset, az illatos violát” (Kaz. F. Munkái III. 36).

7. A *korán* jelentésváltozatainak figyelemmel kísérése után nézzük meg, mi okozhatta az *ideje-korán* ~ *idején korán* 'in tempore, tempestive, 'zu rechter Zeit' jelentésből > frűh, sehr frűh' jelentésűvé válását!

Láttuk, hogy valamennyi vizsgált kifejezésünk közül az *idejekorán*, *idején korán* fordul elő elsőnek (MK., VirgK.). Ebből a kifejezésből azonos ('in tempore, zu rechter Zeit') jelentéssel kiválik a *korán*. A *korán* beleilleszkedik az időfogalmat kifejező határozószók asszociatív rendszerébe, s a későn ellentétpárja lesz a 'frűh' jelentés átvételével. Ebben a jelentésben állandósult használat mind a köznyelvben, mind a (belőle fakadó és táplálkozó) irodalmi nyelvben.

Az *idejekorán* — *idején korán* jelentésfejlődése nem ilyen egyirányú.

A kifejezés eredeti jelentése ('zu rechter Zeit') egyrészt napjainkig megőrződött, ma is így használjuk; másrészt volt történetének egy olyan szakasza, amelyben más jelentéssel fordult elő. Ez a szakasz az ismertetett adatok szerint kb. 1763-tól 1900-ig, sőt szórványosan napjainkig tart.

Emlékezzünk, hogy a *korán* 'frűh' jelentéssel való használata 1748-tól, Faludi műveinek keletkezésétől és gyors elterjedésétől kezdve válik általánossá. Csaknem két évtized múlva jelenik meg 'frűh' jelentéssel az *idején korán*. Joggal tételezhetjük föl, hogy a *korán* ('frűh') jelentésbesugárzása változtatja meg az *idejekorán*, *idején korán* jelentését. — Ez a jelentésváltozás nem vált általánossá — nem azért, mert a *korán* új jelentése nem volt elég egyértelmű és nem terjedt ki az egész nyelvközösségre (a köz- és irodalmi nyelv egyaránt ismerte és használta; a régi jelentést csak néhány szótár őrizte, ezek pedig nem jelenthettek olyan eleven hatóerőt, mint a köznyelv és Faludi népszerű munkái), hanem azért, mert az összetétel (SIMONYI szerint: ikerszó) első tagjának jelentése volt domináns, és az eredeti jelentésnek megvolt az irodalmi és köznyelvi folytonossága; a 'frűh' jelentést pedig a *korán* maradéktalanul kifejezi.

DIE BEDEUTUNGSENTWICKLUNG DES UNGARISCHEN WORTES KORÁN

Von

ETELKA PÁLFALVI

Das ung. Wort *korán* in der Bedeutung 'früh' erscheint in unserer Schriftsprache ziemlich spät, im 18. Jahrhundert. Schon vorher war das Wort in unseren Wörterbüchern bekannt, aber in der Bedeutung 'in tempore, tempestive'. Im Zeitalter der Kodexe wird die Bedeutung 'in tempore, tempestive' durch *ideje korán*, *idején korán* ausgedrückt, die in MK, im VirgK. in den Bibelübersetzungen, bei Faludi, Jókai usw. bis 1883 begegnet.

Ideje korán ist ursprünglich eine Possesivkonstruktion. Nach der Verblassung des Besitzverhältnisses erhält auch das Wort *ideje* eine Adverbialendung (ein Adverbialsuffix): *idején korán* und aus der Konstruktion, die eine beordnende Zusammensetzung geworden ist, scheidet sich *korán* aus. Die Bedeutung des Wortes ist dann 'in tempore' (nach den Wörterbüchern); dann wird es zum Gegensatz von *későn* und stabilisiert sich in der Schriftsprache und in der Umgangssprache mit der Bedeutung 'früh'.